

УДК 341.10/8:341.171

Рубрика 13. Міжнародне право

**ПРО ПРЯМУ ДІЮ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА
ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ**

В.В. Чайковська,

доцент кафедри адміністративного та господарського права

ОНУ ім. І.І.Мечникова, к.ю.н.

Анотація

Чайковська В. В. Про пряму дію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в правовій системі України

У статті розглядається проблема прямої дії Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в правовій системі України. Обґрунтовується наявність невизначеності на законодавчому рівні щодо прямої дії (безпосереднього застосування) Угоди про асоціації між Україною та ЄС чи окремих її положень в правовій системі України. Наголошується на необхідності прийняття спеціального закону щодо прямої дії Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що сприятиме євроінтеграції та забезпеченню прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

Ключові слова: Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, пряма дія, міжнародний договір, Європейський Союз, право Європейського Союзу.

Ключевые слова: Соглашение об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом, прямое действие, международный договор, Европейский Союз, право Европейского Союза.

Summary

Chaykovska V.V. On the direct effect of Ukraine–European Union Association Agreement in the legal system of Ukraine

The problem of the direct effect of the Ukraine–European Union Association Agreement in the legal system of Ukraine is analyzed. The presence of uncertainty at the legislative level with respect to direct effect (direct application) of the Ukraine–EU Association Agreement in the legal system of Ukraine is substantiated. The necessity of a special law concerning the direct effect of the Ukraine–European Union Association Agreement, which will promote European integration and ensuring the rights and legal interests of economic subjects.

Key words: Ukraine–European Union Association Agreement, direct effect, international treaty, European Union, European Union Law.

Актуальність теми. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – УАЄС) створило для України нову правову базу. УАЄС стосується багатьох питань зовнішньоекономічної діяльності. У цьому контексті виникає запитання про пряму дію УАЄС в правовій системі України щодо безпосереднього її застосування до господарських відносин у разі недотримання Україною зобов'язань щодо внесення змін до національного законодавства. Вирішення питання щодо поширення прямої дії на УАЄС чи її окремих положень дозволить визначитись з додатковими заходами гарантування прав та законних інтересів суб'єктів господарювання при здійсненні господарської діяльності.

Наукові праці за темою. Окремі правові та економічні аспекти Угоди про асоціацію між Україною та ЄС досліджували такі вчені як Т. М. Анакіна, О. К. Вишняков, І. В. Влялько, О. О. Ганзенко, І. В. Єдгарова, Г. О. Михайлюк, В. І. Муравйов, А. О. Олефір, В. В. Трюхан та інші. Водночас проблема прямої дії УАЄС у правовій системі України на теперішній час залишається невирішеною.

Мета статті. Метою статті є встановлення, чи застосовується принцип прямої дії до УАЄС у правовій системі України та надання відповідних рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства.

Викладення основного матеріалу. С. Ю. Кашкін зазначає, що «принцип прямої дії права ЄС означає здатність норм цієї правової системи наділяти фізичних та юридичних осіб суб'єктивними правами та обов'язками, які підлягають судовому захисту..., а громадяни чи юридичні особи можуть посилатись на відповідні нормативні приписи при розгляді справ у національних судах» [1, с. 130-131]

В свою чергу І. Енгстрем, досліджуючи принцип прямої дії права ЄС, зазначає, що норма права ЄС «може застосовуватись або з метою заміни «конфлікуючої» з нею норми,

або для того, що взагалі відмовитись від застосування національної норми... Хоча наділення правами і має значення для відповіді на питання про пряму дію, той факт, що норма не наділяє правами індивідів, не заважає їй діяти у національній системі права [2, с. 99]. На підтвердження своєї позиції вказана вчена наводить цікавий висновок Суду ЄС по справі C-287/98(2000) від 19 вересня 2000 р. (Linster Case), у якій суд зазначив: «У тих випадках, коли Співтовариство шляхом Директиви накладає на держави-члени зобов'язання дотримуватись певного типу дій, ефективність такого акту ЄС була б зменшена, якщо б індивіди не мали можливості посилались на нього в ході судового розгляду, якщо б національні суди не могли приймати до уваги, чи дотримувався національний законодавець при виборі форм та методів реалізації свого розсуду меж, встановлених цією Директивою» [3].

Таким чином, можна дійти до висновку, що міжнародні договори, на підставі яких функціонує ЄС (ці договори у науці також називають джерелами первинного права ЄС), регулюють не лише міждержавні економічні відносини, але й, у силу принципу прямої дії, – міжгосподарські зовнішньоекономічні відносини, тобто відносини між окремим суб'єктами господарювання, що сприяє забезпеченню прав та законних інтересів останніх у контексті функціонування вільного ринку у зоні ЄС.

Наприклад, відповідно до ст. 30 ДФЄС, «між державами-членами забороняються митні платежі на імпорт та експорт чи рівнозначні збори. Ця заборона також стосується митних платежів податкового характеру» [4]. У разі ж якщо, навіть, у законодавстві певної держави-члена ЄС подібні платежі будуть встановлені, суб'єкт господарювання матиме право не сплачувати такі платежі з посиланням на ст. 30 ДФЄС (у силу принципу прямої дії права ЄС).

У цьому контексті виникає запитання, **чи поширюється принцип прямої дії УАЄС щодо України**, тобто чи мають право національні суб'єкти господарювання чи іноземні суб'єкти господарювання (тобто, ті що зареєстровані за законодавством іноземної держави) посилаються на норми УАЄС у разі суперечності національного українського законодавства положенням УАЄС?

Доцільно навести приклад, який допоможе зрозуміти важливість відповіді на поставлене запитання.

Частина 2 ст. 125 УАЄС містить більш ширший перелік фінансових послуг, а ніж той, що наявний у ч.4 ЗУ «Про фінансові послуги...». Крім того, зі змісту ст. 128 та пункту d) ст. 125 Угоди про Асоціацію з ЄС сторони зобов'язуються дозволяти

постачальникам фінансових послуг надавати так звані «нові фінансові послуги» тобто ті, які пов'язані з існуючими та новими інструментами або зі способом постачання таких інструментів, однак не надаються відповідно до законодавства однією із Сторін Угоди.

Водночас, аналіз положень ч.4 ЗУ «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» дозволяє дійти до висновку про закріплення можливості надання українськими суб'єктами господарювання виключного переліку фінансових послуг, що закріплений у вказаному законі, а також ЗУ «Про банки та банківську діяльність». Це підтверджується положеннями ч.2 ст. 4 вказаного Закону, відповідно до яких фінансові послуги, надання яких передбачається іншими законами, підлягають включенню до переліку, визначеного частиною першою цієї статті. Надання фінансових послуг, не включених до зазначеного переліку, забороняється».

Отже, положення ЗУ «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» не відповідають вимогам УАЄС.

Наведене свідчить про необхідність внесення змін до ЗУ «Про фінансові послуги...» щодо можливості надання за законодавством України в т.ч. й тих фінансових послуг, що прямо не закріплені у зазначеному Законі, з метою відповідності положень ЗУ «Про фінансові послуги...» УАЄС.

Аналіз ст. 128 УАЄС дозволяє дійти до висновку, що вказана стаття встановлює права та обов'язки для сторін УАЄС (якими, відповідно до ст. 482 УАЄС є Україна, або ЄС, або держави-члени ЄС), однак не окремих суб'єктів господарювання, що надають чи мають намір надавати фінансові послуги.

У разі, якщо витлумачити, що УАЄС чи ст. 128 УАЄС не має прямої дії, то суб'єкти господарювання не мають права посилатись на вказану статтю та ця стаття не може безпосередньо застосовуватись до регулювання відносин за їх участю. Господарська діяльність з надання фінансових послуг на території України в т.ч. й зовнішньоекономічного характеру повинна здійснюватись виключно відповідно до вимог національного закону. До моменту внесення змін до ЗУ «Про фінансові послуги та регулювання ринків фінансових послуг» на території України можна буде надавати виключно ті фінансові послуги, що закріплені у вищевказаному законі.

Якщо ж положення УАЄС чи окремої статті УАЄС (ст. 128) вважати такими, що мають пряму дію, то суб'єкти господарювання при наданні фінансових послуг в Україні, не передбачених національним законом, зможуть безпосередньо посилатись на ст. 128 УАЄС, здійснюючи не передбачену Законом фінансову діяльність.

Розглянемо окремі наукові позиції та діюче законодавство з метою відповіді на запитання щодо прямої дії положень УАЄС.

Н. Б. Галецька відповідає на запитання щодо прямої дії УАЄС позитивно, зазначаючи, що «і ЄС, і Україна дозволяють пряму дію міжнародних договорів, а, отже, зацікавлені фізичні та юридичні особи мають можливість використовувати норми Угоди для захисту своїх прав та інтересів у судовому порядку» [5, с. 34]. Однак наведена позиція не є достатньо обґрунтованою, адже вказана вчена не узгоджує застосування прямої дії міжнародних договорів на території України із відповідними нормами національного законодавства.

Протилежну позицію має професор Р. А. Петров, який зазначає, що «правові системи України, Грузії та Молдови не передбачають прямої дії міжнародних угод у національному порядку» [6], водночас вказана теза (як і позиція Н. Б. Галецької) не підкріплена аналізом діючого українського законодавства.

У праці «Угода про асоціацію Україна-ЄС: дороговказ реформ», написаною колективом авторів, зазначається, що «положення Угоди, які стосуються співпраці з питань юстиції, свободи та безпеки, сформульовані як зобов'язання виключно договірних сторін... ці положення безпосередньо не встановлюють суб'єктивних прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб, а тому позбавлені прямої дії» [7, с. 19-20]. Непрямо вказана теза свідчить про позицію авторів вищевказаної праці про можливість поширення принципу прямої дії на положення УАЄС інші окрім тих, що стосуються співпраці з питань юстиції, свободи та безпеки, водночас будь-яка аргументація зазначеної позиція відсутня.

Я. М. Костюченко зазначає про важливу роль практики Суду Європейського Союзу у процесі становлення інституту асоціації, що знайшло свій вираз, зокрема, у розгляді питання прямої дії норм різних угод про асоціацію [8, с. 229]. При цьому, вказаний вчений не дає чіткої відповіді, чи мають пряму дію норми УАЄС у правовій системі України, однак посилається на рішення Суду ЄС у справах *Pabst & Richarz KG v Hauptzollamt Oldenburg* (1982), *The Queen v Minister of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte S. P. Anastasiou (Pissouri) Ltd and others (Anastassiou)* (1994), *Meryem Demirel v Stadt Schwabisch Gmund* (1987), що стосуються прямої дії угоди про асоціацію ЄС з окремими третіми країнами [8, с. 229-230]. Однак аналіз вказаних рішень Суду ЄС дозволяє дійти до висновку про поширення прямої дії окремих норм угод про асоціацію у правовій системі ЄС та його держав-членів, однак не третіх країн, що уклали відповідну угоду про

асоціацію. У цьому контексті слід зауважити, що практика Суду ЄС не є джерелом права на території України, отже на неї не можна посилається як аргумент на користь прямої дії УАЄС у правовій системі України.

Враховуючи відсутності єдиної думки та аргументації у літературі щодо прямої дії УАЄС, варто проаналізувати діюче законодавство України з метою з'ясування, чи мають положення УАЄС як міжнародного договору пряму дію (тобто чи можуть ці положення безпосередньо (без прийняття національних імплементаційних актів) застосовуватись до регулювання господарських відносин.

Спеціальним законом, що визначає порядок укладення та застосування на території України міжнародних договорів є ЗУ «Про міжнародні договори». Відповідно ч. 2 ст. 19 до вказаної статті, «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [9]. Однак, вказана норма не дає відповіді на поставлене запитання щодо прямої дії міжнародного договору в Україні, в тому числі у зв'язку з тим, що предмет регулювання національного акту законодавства та міжнародного договору можуть не збігатись, тобто (з урахуванням термінології ч.2 ст. 19 вказаного закону) міжнародний договір, зазвичай, «встановлює правила для держав», тоді як акт законодавства України «встановлює правила» для фізичних та юридичних осіб (в т.ч. органів державної влади та місцевого самоврядування). Таким чином, вимогу ч.2 ст. 19 ЗУ «Про міжнародні договори» не можна поширювати на усі міжнародні договори, до яких приєдналась Україна (зокрема, не можна застосовувати до тих міжнародних договорів, що безпосередньо встановлюють права та обов'язки для держав, тобто регулюють відносини з їх участю).

Вказана теза підтверджується позицією Верховного Суду України, що викладена у п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»: «Суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір» [10]. Це положення можна витлумачити таким чином, що співвідношення закону та міжнародного договору, судами при правозастосуванні можна здійснювати тільки у тому випадку, якщо предмет правового регулювання міжнародного договору та закону співпадають, тобто вказані джерела регулюють відносини, що мають один і той самий суб'єктний склад, об'єкт та зміст.

У п. 14 постанови Пленуму Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» зазначається, що «суди при здійсненні правосуддя можуть застосовувати норми міжнародних договорів безпосередньо як частину законодавства України, якщо вжиття відповідних заходів належить до компетенції суду або якщо вони сформульовані в міжнародному договорі як норми прямої дії... Як норми прямої дії підлягають застосуванню судом, зокрема, норми міжнародних договорів України, які закріплюють права людини та основоположні свободи» [11]. Тож, Вищий спеціальний суд України з розгляду цивільних та кримінальних справ визнає, що норми прямої дії мають не усі міжнародні договори, а деякі з них, зокрема, ті, що безпосередньо встановлюють права для фізичних осіб.

В іноземній літературі стосовно положень міжнародних договорів, що можуть безпосередньо застосовуватись, використовуються також поняття «безпосередня дія» чи «прямий ефект» (англ. – «direct effect») [12, с. 199-213], а також «безпосереднє застосування» (англ. direct application) та «безпосередня застосовуваність» (англ. – direct applicability) [13, с. 425]. В свою чергу В. Ю. Калугін та О. Барбук зазначають про наявність «самовиконуваних норм міжнародних договорів» [див.: 14; 15]. О. Барбук, в свою чергу, зазначає, що «самовиконання (безпосереднє застосування) норм міжнародних договорів означає їх повну придатність для регулювання внутрішньодержавних правовідносин. Самовиконувані норми можуть застосовуватись як моделі поведінки суб'єктів внутрішньодержавного права й при включенні у національну правову систему не порушують цілісності внутрішньодержавного правового масиву. В свою чергу несамовиконувані норми не можуть автоматично включатись у правову систему. Для їх повної імплементації потребується прийняття додаткового внутрішньодержавного законодавства» [див. : 15].

Не зважаючи на визнання у літературі про можливість існування самовиконуваних норм міжнародних договорів, єдині критерії самовиконаності норм міжнародних договорів у науці не розроблені. Наприклад, Л. В. Павлова наводить три критерії самовиконаності норм міжнародного права: 1) відповідні норми повинні мати статус норми міжнародного права незалежно від юридичної природи (договірної, звичаєвої чи резолюція міжнародної організації); 2) за змістом норма повинна орієнтуватись на застосування суб'єктами національного права (фізичними та юридичними особами); 3) норма повинна мати пряму дію на території держави, не потребуючи допомоги

внутрішньодержавного акта [16, с. 26-27]. В свою чергу О. Барбук зазначає, що норма будь-якого міжнародного договору може самовиконуватись за винятком певних умов: у якості загальної умови, що виключає самовиконування та безпосереднє застосування норм міжнародного договору, можна виділити наміри сторін договору виключити безпосереднє застосування міжнародного договору у національних правових системах. Норма міжнародного договору не може, також, застосовуватись безпосередньо у конкретній ситуації, у разі, якщо її застосування: 1) спричинить порушення прав та законних інтересів третіх осіб, що впливають як з національного законодавства, так і з інших міжнародних зобов'язань держави; 2) спричинить відповідальність громадян за вчинення дій, що не визначені національним законодавством як протиправним; 3) є неприпустимим з точки зору національної безпеки чи публічного порядку держави [див.: 15].

Вбачається, що одним з обов'язкових критеріїв для визначення самовиконуваності (прямої дії) норм міжнародних договорів повинна виступати адресованість цих норм безпосередньо фізичним та юридичним особам (в т.ч. суб'єктам господарювання та органам публічної влади), що виступають суб'єктами, на яких поширюються внутрішньодержавне регулювання.

Аналіз положень розділів IV, V та VI УАЄС (норми, яких спрямовані в т.ч. на регулювання ЗЕД) дозволяє дійти до висновку, що більшість з цих норм адресована суб'єктам УАЄС – Україні, ЄС, Євроатому та країнам-членам ЄС, водночас, деякі з норм УАЄС адресовані безпосередньо фізичним чи юридичним особам. Прикладом норми, що адресована безпосередньо фізичними та юридичними особами, може слугувати ч.1 ст. 98 УАЄС, яка сформульована наступним чином: «Юридична особа України або юридична особа Сторони ЄС має право приймати на роботу в одне зі своїх дочірніх підприємств, філій та представництв, засноване на території України або Сторони ЄС, відповідно до чинного законодавства країни постійного місця знаходження юридичної особи, працівників, які є громадянами України та держав-членів Європейського Союзу, за умови, що ці працівники є основним персоналом, як визначено статтею 86 цієї Угоди, та працюють виключно на юридичні особи, дочірні підприємства, філії та представництва» [17].

Водночас адресатом переважної більшості положень розділів IV, V та VI УАЄС є саме суб'єкти УАЄС. Так, наприклад, відповідно до ч.2 ст. 145 УАЄС, «Сторони повинні забезпечити: а) вільний рух капіталу, пов'язаний з наданням кредитів, які стосуються торговельних операцій, або з наданням послуг, в яких бере участь резидент однієї зі

Сторін, б) вільний рух капіталу, пов'язаний з портфельними інвестиціями і фінансовими позиками та кредитами інвесторів іншої Сторони» [17]. Отже, сумнівним вбачається можливість застосування положень ч.2 ст. 145 УАЄС як норм прямої дії суб'єктами господарювання України як норм прямої дії з метою уникнення імперативних вимог п. 4 ст. 5 Декрету КМУ «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» щодо одержання індивідуальних ліцензій на отримання кредитів в іноземній валюті.

Не зважаючи на можливість доктринально виділяти окремі норми УАЄС як норми прямої дії у тексті УАЄС відсутня норма, яка б дозволяла застосовувати окремі положення УАЄС як норми прямої дії, так само як і в національному законодавстві України відсутні критерії для кваліфікації тих чи інших норм міжнародних договорів як самовиконуваних. Таким чином, можливість застосування окремих положень УАЄС як норм прямої дії на території України буде залежати від розсуду суб'єкта правозастосування – відповідного органу публічної влади України чи національного суду.

Р. А. Петров, досліджуючи досвід імплементації угод про асоціацію в іноземних країнах, зазначає про прийняття відповідними країнами спеціальних актів законодавства, що встановлюють порядок імплементації, та, у деяких випадках, визначають співвідношення національного законодавства та права ЄС. Наприклад, у 2001 р. Парламент Хорватії ратифікував Угоди про стабілізацію та асоціацію і в той же час видав Акт про імплементацію Угоди про стабілізацію та асоціацію, який передбачав імплементацію вторинного законодавства ЄС, однак не передбачав пряму дію права ЄС у правовій системі Хорватії. У 1992 р. Парламент Норвегії прийняв закон про імплементацію Угоди про ЄЕП 1992 р. Вказаний закон встановив перевагу положень зазначеної Угоди та вторинного права ЄС над національним законодавством Норвегії у разі виникнення колізій [див. : 6].

Висновки. Враховуючи іноземний досвід у якості перспективи слід запропонувати закріпити можливість застосування окремих норм УАЄС як норм прямої дії на рівні національного законодавства України шляхом прийняття окремого закону, що дозволить уникнути неоднакової правозастосовної практики.

Доцільним є також поширення принципу прямої дії й на норми, що зобов'язують Україну модернізувати національне зовнішньоекономічне законодавство, що поширюватиметься на суб'єктів господарювання, що здійснюють ЗЕД (за аналогією з прямою дією директив ЄС, норми якої можуть застосовуватись як норми прямої дії у разі відсутності приведення національного законодавства держав-членів ЄС до вимог цих

директив – див. вище). В даному випадку застосування норм УАЄС як норм прямої дії, а також актів вторинного законодавства ЄС, могло б здійснюватися у разі невиконання Україною у строки, встановлені УАЄС, вимог щодо модернізації національного зовнішньоекономічного законодавства та забезпечувало б реалізацію тих прав суб'єктів господарювання, які намічені до впровадження відповідно до вимог УАЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кашкин С.Ю. Право Европейского Союза : учебник для вузов / [С.Ю. Кашкин, А. В. Жупанов, О.А. Четвериков и др.]; под. ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Издательство Юрайт, 2010. – 3-е изд., перераб. и доп. – 1119 с.
2. Энгстрем И. Прямое действие права Европейского Союза / И. Энгстрем ; Пер. с нем. Ю. М. Юмашев. // Право. – 2010. – № 2. – С. 88 – 103.
3. Case C-287/98 *Grand Duchy of Luxemburg v Berthe Linster, Aloyse Linster and Yvonne Linste* [2002] ECR I-6949 // <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9ea7d0f130deedad6c6a5fbf4f4f9025f3b01aefcfa9.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4ObhmQe0?text=&docid=45647&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=194047>
4. Treaty on the Functioning of the European Union (2012) [Electronic resource] // Mode of Access: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT>
5. Галецька Н. Б. Національна імплементація Угоди про асоціацію між ЄС та Україною : деякі теоретичні аспекти / Н. Б. Галецька // / Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 66. – С. 27-35.
6. Petrov R. A. Constitutional challenges for the implementation of association agreements between the EU and Ukraine, Moldova and Georgia [Electronic resource] / R. A. Petrov // Mode of access: https://www.academia.edu/12067715/Constitutional_challenges_for_the_implementation_of_association_agreements_between_the_EU_and_Ukraine_Moldova_and_Georgia_21_2_European_Public_Law_Kluwer_International_2015_241-254
7. Угода про асоціацію Україна-ЄС: дороговказ реформ : EU-Ukraine Association agreement guideline for reforms / упоряд. О. Сушко та ін. Б.м. : Ін-т Євро-Атлантичного співробітництва, 2012. – 115 с.
8. Костюченко Я. Правова природа асоціації у практиці Європейського Союзу / Я. Костюченко // Право України : Юрид. журн. – 2013. – № 7. – С. 225-233.

9. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
10. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01 грудня 1996 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>.
11. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.
12. Brownlie I. Principles of Public International Law / Ian Brownlie. – 5th ed. Oxford: Clarendon Press, 1998. – 743 p.
13. Winter J. Direct applicability and direct effect: Two distinct and different concepts in Community law // Common Market Law Review. – 1972. – Vol. 9. – P. 425-438.
14. Калугин, В. Ю. Механизм имплементации международного гуманитарного права : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.10 - Международное право ; Европейское право /В. Ю. Калугин; - Минск,2003. - 22 с
15. Барбук А. Непосредственное применение международных договоров в национальной правовой системе [Электронный ресурс] / Алексей Барбук // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 4. – Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/1052/181/>
16. Павлова Л. В. Имплементация норм международного права во внутригосударственное право: коллект. монография / Л. В. Павлова [и др.]; под ред. Л. В. Павловой. – Минск: БГУ, 2001. – 148 с.
17. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21.03.2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Т. 1. – Ст. 2125.